

Audronė KAUKIENĖ

Klaipėdos universitetas

BENDRIEJI RYTŲ BALTŲ KALBŲ *gėrti, gėria, gėrė - dzeŗt, dzeŗu, dzėru* TIPO VEIKSMAŽODŽIAI

Objektas. Straipsnyje tiriamos *Cėr* tipo šakninių veiksmažodžių poros lietuvių ir latvių kalbose.

CeR tipo šaknys su šaknies balsiu *e* gali baigtis įvairiais sonantais: *l, r, m, n*. Daugeliui *CeR* tipo veiksmažodžių rytų baltų kalbose būdingas *ia*-kamieno struktūrinis tipas su balsio pailgėjimu būtajame laike, plg. lie. *beŗti, bėria, bėrė* : la. *bėrt (beŗt, bėrt), beŗu, bėru*; *a*-kamieniai gali turėti ir kitokią balsių kaitą (*gėna – gĩnė, gėma – gĩmė*). Dauguma tokių porų baigiasi *r*, rytų baltų kalbose rasti net 8 *Cer ia*-kamieniai atitikmenys. Pavyzdžių su kitais sonantais mažiau: 7 *Cem* ir 5 *Cel* rytų baltų poros, o *Cen* tipo *ia*-kamienių pavyzdžių su balsių kaita *e : ė* nei lietuvių, nei latvių kalboje nėra.

Taigi atitikmenų su šakniniu *r* daugiausia, jie artimiausi struktūriškai: visų porų veiksmažodžiai esamajame laike yra *ia*-kamieniai, būtajame – *ė*-kamieniai, visi turi preteritinį šaknies balsio pailgėjimą (žr. 1 lentelę).

1 lentelė. *Cėr* tipo veiksmažodžiai rytų baltų kalbose

<i>*bėŗ-/*bĩŗ(ė)-</i> „berti“ / „byrėti“, „birti“	<i>beŗti (ėr), bėria, bėrė</i> <i>bĩrti, bĩra, bĩro</i> <i>byrėti birėti, bĩra</i>	<i>bėrt (eŗ, ėr), beŗu, bėru</i> „berti“ <i>biŗt, biŗstu, biru</i>
<i>*gėŗ-/*gir-</i> „gerti“	<i>gėrti, gėria, gėrė</i> <i>-gĩrti, gĩra gĩrsta, gĩro</i>	<i>dzeŗt (eŗ), dzeŗu, dzėru</i> „gerti“
<i>*nėŗ-/*nir-</i> „nerti“ / „nirti“ (į vandenį arba „megzti“ / „migzti“)	<i>nėrti, nėria, nėrė</i> <i>nĩrti, nĩra nĩrsta, nĩro</i>	<i>nėrt, neŗu, nėru</i> „sutraukti vyžų galą“ <i>nĩrt (iŗ, ėr), nirstu niru (*niŗu), niru</i> „nerti (į vandenį)“
<i>*pėŗ-</i> „perti, muŗti“, „vanoti pirtyje“ <i>*sũėŗ-/*sũir-</i> „sverti“ / „svirti“	<i>peŗti (ėr), pėria, pėrė</i> <i>sveŗti (ėr), svėria, svėrė</i> „būti tam tikro svorio“, „matuoti svorį“, „spausti, slėgti“ <i>svĩrti, svĩra, svĩro</i>	<i>pėrt (eŗ), peŗu, pėru (ė)</i> „perti, plakti, vanoti“ <i>svėrt (eŗ, eŗ), sveŗu, svėru</i> „sverti“

*šē- „šerti, maitinti“, „krauti, kišti“, „mušti“, sangr. „šertis, blukti“	šerti, šeria, šerė „liuobti, maitinti“, „mušti, kirsti“ šertis, šeriasi, šerėsi „mesti plaukus, plunksnas, blukti“	sērt, seŗu, sēru „krauti, kišti pėdus į jaują“ sērtiēs, seŗuos, sēruos „šertis“
*tuēr- „tverti“	tvėrti, tvėria, tvėrė „griebti; rišti, tvirtinti; būti patvariam, kęsti“ stvērti, stvēria, stvērė „čiupti“	tveŗt, tveŗu, tvēru tverti (tvorą), griebti, „laikyti; kęsti“
*uēr-/*uir- „daryti (duris, langą)“, „durti, smeigti“	vėrti, vėria, vėrė „durti; mauti, kišti“, „diegti“, „daryti (duris langą)“ -vīrti, vīra, vīro	vērt (eŗ), veŗu, vēru (ē) „(at-, už-)verti“; „(į-, su-)verti, durti“

Analizuojami tik tokie veiksmažodžiai, kurie turi tolygius atitikmenis ir lietuvių, ir latvių kalbose. Atskirose (lietuvių ar latvių) kalbose aptariamojo tipo veiksmažodžių yra ir daugiau, tačiau jie neturi ekvivalentų kitoje kalboje (nors gali turėti kitokių giminių, liudijančių pačios šaknies baltiškumą), pvz.: lietuvių kalboje *žėrti* (*ér*), *žeria*, *žėrė* (: la. *zars* „spindulys“, pr. *sari* „žarija“, *passortis* [pazā°rtis] „pagaikštis“), latvių kalboje *ķert*, *ķeru*, *ķēru* „griebti, tverti, gaudyti“, *spēŗt*, *speŗu*, *spēru* (: lie. *spīrti*, *spīria*, *spīrē*, pr. *spertlan* „kojos piršto skilvelis“) ir pan.

Tikslas. Straipsnyje siekiama aptarti bendruosius *gėrti* tipo rytų baltų veiksmažodžius įvairiais lygmenimis (semantiniu, morfologiniu, morfonologiniu), nustatyti jų darybinius-etimologinius ryšius su bendrašakniais kitų struktūrinių tipų veiksmažodžiais, sugretinus abiejų rytų baltų kalbų duomenis, nustatyti jų panašumus ir skirtumus. Drauge bandoma apžvelgti paties struktūrinio tipo formavimąsi, jo susidarymo sąlygas ir laiką. Todėl sinchroninę analizę papildė diachroninė. Nors atskiri pavyzdžiai lingvistinėje literatūroje yra ne kartą įvairių autorių analizuoti, tačiau grupinė panašaus tipo pavyzdžių analizė leidžia padaryti daugiau istorinio pobūdžio išvadų.

Daugelis aptariamųjų veiksmažodžių turi senas šaknis, atitikmenų giminiškose kalbose. Nors kai kurie kitų kalbų giminaičiai yra tik vediniai, tačiau etimologai paprastai atstato indoeuropietiškas veiksmažodines šaknis. Tos rekonstrukcijos įvairuoja ir struktūriškai, ir semantiškai (tai bus aptarta atitinkamuose skyriuose).

Prūsų kalboje veiksmažodinį šakninį atitikmenį turi tik rytų bl. *uēr- „verti“ : pr. *etwēre* „(tu) atveri“, *etwerreis* „atverk“. Šį pavyzdį galima panaudoti struktūriniams

(ypač morfonologiniams) sugretinimams. Kiti žodžiai turi giminiškų vedinių (juos galima panaudoti semantinei analizei, ypač aptariant reikšmių raidą, žr. 1.2.). Kai kurių šaknų prūsų kalboje visai neužfiksuota, pvz., **bēr-/*bīr(ē)-* „berti“ / „byrėti“, „birti“ (žr. 1.2.2.).

Struktūra. Straipsnį sudaro trys dalys: pirmojoje aptariama veiksmažodžių semantika, antrojoje – morfonologija (vokalizmas, kirčiavimas, konsonantizmas), trečiojoje – morfologija (esamojo ir būtojo laiko kamienai, ryšiai su kito struktūrinio tipo bendrašakniais veiksmažodžiais). Analizuojant semantiką, sinchroninė ir diachroninė analizė yra viename bendrame skyriuje. Aptariant formaliosios struktūros dalykus, daugiausia dėmesio skiriama rytų baltų kalbų morfonologijos ir morfologijos analizei, o jų gretinimas su kitų kalbų atitikmenimis pateiktas vėliau atskirame skyrelyje (žr. 3.3.).

1. Semantika

Pirmiausia latviškųjų ir lietuviškųjų pavyzdžių porų kategorinės ir leksinės reikšmės sugretinamos sinchroniškai, po to aptariama reikšmių raida.

1.1. Reikšmių sugretinimas

Kategorinės (abstrakčiosios) reikšmės. Visiems pavyzdžiams būdinga *a k t y v a u s v e i k s m o* reikšmė, galimas didesnis ar mažesnis *p o v e i k i s o b j e k t u i*. Kartais to paties žodžio diatezė įvairuoja – ir lie. *sveřti*, ir la. *svērt* gali reikšti tiek „būti tam tikro svorio“, tiek ir „matuoti svorį“ (reikšmė kartais priklauso ir nuo priešdėlio, plg. lietuviškųjų pavyzdžių reikšmės su priešdėliais *nu-*, *pa-*); veiksmažodis *nėrti* : *nėrt* gali būti susijęs su objektu („megzti“, „raukti“) arba reikšti judėjimą, būdamas intransityvus („nerti į vandenį“). Tiek kategorinę, tiek ir konkrečiąją reikšmę gali pakeisti sangraža (plg. *šerti* ir *šertis*).

Leksinės (konkrečiosios) reikšmės. Dauguma lietuviškųjų ir latviškųjų atitikmenų yra *t a p a č i ō s* ar *l a b a i a r t i m ō s* reikšmės (plg. *beřti* – *bērt*, *gerti* – *dzeřt* ir kt.). Pavyzdžių reikšmės gana įvairios. Jie gali reikšti poveikį struktūrai, kuriamąją žmogaus veiklą („tverti (tvorą)“, „nerti (megztinį)“), biologinius veiksmus ar procesus („gerti“, „šerti (gyvulius)“) ir pan.

Esant *p o l i s e m i j a i*, dažniausiai sutampa daugelis reikšmių, gali kiek skirtis tik reikšmių atspalviai, vartosenos ypatumai, plg. lie. *tvėrti* „griebti; rišti, tvirtinti; būti patvariam, kęsti“ ir la. *tveřt* „tverti (tvorą), griebti, laikyti; kęsti“; lie. *vėrti* „durti; mauti, kišti“, „diegti“, „daryti (duris, langą)“ ir la. *vērt* „(at-, už-)verti“; „(į-, su-)verti, durti“.

Net ir didesni reikšmės skirtumai dažnai nesunkiai paaiškinami istoriškai, pvz.: lie. *nėrti* „leistis, grimzti į vandenį“, „megzti“, „rišti, kabinti, jungti“, „mauti, lupti“ : la.

nērt „sutraukti vyžų galą“; kad ir latvių kalboje būta reikšmės, susijusios su nėrimu į vandenį, rodo giminaitis *nīrt* (*īr̃, īr̃*) „nerti (į vandenį)“.

1.2. Reikšmių raida

Senąją reikšmę yra išlaikę tik pora veiksmažodžių, daugeliui būdingi istoriniai reikšmių pakitimai arba reikšmės išsišakojimas (polisemija).

1.2.1. Reikšmės pakitimų neturi rytų bl. **pēr-* „perti, mušti, vanoti (pirtyje)“ < ide. **per-/ *pŕ-* „mušti“ (3. *per-* „schlagen“, Pokorny 818; **per-* „schlagen“, LIV 426); V. Mažiulis rekonstruoja bl. **per-/ *pir-* „mušti(s)“ („mušimu spausti / spaudimu mušti“); šią reikšmę rodo prūsiški vardažodžiai *prio* (**pīrā*) „gynyba“ < *, „mušimasis, atsimušimas“ iš pr. **pir-* „muštis“, *perōni* „bendrija“, *pijrin* „bendriją“, t. y. „būrys“, *, „spūstis“, *, „(susi)spaudimas“ (plg. Mažiulis III 267 t., 283, 358). Veiksmažodinių atitikmenų turi slavai ir armėnai: s. sl. *perŕ, pŕati* „mušti, kulti, velėti“, *pŕŕ, *perti* „sprausti, veržti“ (plg. dar vedinius r., ukr. *непѣн*, č. *perun*, le. *piorun* „griaustinis“ ir kt.), arm. *ehar* „schlug (mušė, daužė)“. Kitose kalbose yra tik vedinių, susijusių su reikšme „mušti, kautis“ (plg. s. i. *pŕt-*, *pŕtanā* „kova, ginčas“). Tiek baltų, tiek ir slavų kalbose labai išitvirtino vanojimo (pirtyje) reikšmė, su ja susiję ir šių kalbų vediniai: lie. *pirtis, pirtininkas, pėrdinti*, la. *pirts, pērdināt, pirt(i)niēks*, s. r. *нѣрмь* „pirtis“, r. *непмь* „karelių pirkelė“.

Nedaug pakitusi reikšmė yra (rytų?) bl. **suēr-/ *suīr-* „sverti“ (* „spausti“) / „svirti“, jei manytume, kad jis kilęs iš ide. **suer-/ *sur-* „(lenkiant) spausti“. Šios šaknies kilmė nėra visiškai vienodai interpretuojama: J. Pokorny atstato 5. (*s*)*uer-* „wägen“, kurią sieja su 1. *uer-* (su *s*-mobile) „binden, anreihen, aufhängen“, auch zum Wägen, daher ‘schwer...’“ (žr. Pokorny 1050, 1150); F. Kluge (549) atstato germ. *swer-* „drücken, quälen“; H. Rixas indoeuropietiškosios veiksmažodinės šaknies visai nepateikia. Greičiausiai šia veiksmažodine šaknimi buvo apibūdinamas kokio linkstančio, atsisveriančio daikto spaudimas (lenkimas) žemyn, todėl čia tinka ir gr. *ἀείρω* „kabinti, rišti“, alb. *vjer* „aufhängen, to hang up“. Senąją reikšmę „spausti, lenkti“ / „svirti“ išlaikę vediniai lie. *svyrúoti, svyróti, svertas, svirtis*, la. *svēruôtiēs* „vibrieren“, *svirât, -âju, svîrât* „wiederholt mit dem Hebebaum heben (svertu kilnoti)“, *svārte, svārts, svarsts, svērts, svirte* „svertas“, *svirts* „svirtis“. Svėrimo, svorio matavimo ar jo turėjimo reikšmė yra kiek naujesnė, susijusi su tam tikru technikos lygiu ir socialiniais santykiais; su šia reikšme susiję daugelis vedinių, pvz.: lie. *svarstýti* (vėliau, perkeltine reikšme, ir „(ap-)galvoti“), la. *svārsât* (*ār, âr*), *-u, -īju, pasvārsât* „pasverti“, lie. *svāras, svaŕtis* „svoris“, *svarūs* „sunkus“ (> „reikšmingas“), *svōris*, la. *svars* „svoris“. Su svoriu susijusios ir giminiškų kalbų vardažodžių reikšmės „sunkus“, „svarus“ (> „gerbiamas“,

„rimtas“): s. v. a. *swâr* „schwer“, go. *swers* „geachtet, geehrt“, s. isl. *svárr* „sunkus, apsunkintas“, lo. *serius* „rimtas“ (dėl reikšmės žr. dar *Walde-Hofmann* 702).

1.2.2. Kai kurių veiksmazodžių *senoji reikšmė* baltų ar tik rytų baltų kalbose yra gerokai *pakitusi*:

Rytų bl. **bēr-/bīr(ē)*- „berti“ / „byrėti“, „birti“ < ide. **bher-/bhr-* „nešti, gimdyti“ (plg. 1. *bher-* „tragen, bringen“, *Pokorny* 128–132; **b^her* „tragen, bringen“, LIV 61 t.); kitų kalbų atitikmenys dažniausiai reiškia „nešti, vesti“: gr. *φέρω* „nešu“, s. i. *bhāratī, bhārtī, bibhārtī* „neša, veda“, lo. *ferō, tulī, ferre* „nešti“, s. air. *berim* „nešu“, go. *baíra* „nešu“, *ga-baíran* „nunešti“, s. v. a. *gibran* „t. p.“, alb. *bie* (: **bherō*) „vedu, nešu“, arm. *berem* „nešu“, toch. A *pār-* „nešti“; kiek kitokias reikšmes turi tik s. sl. *berq, bbrati* „rinkti, imti“, het. *barhei* „jagt (medžioja, persekioja)“. Prūsų kalboje šios šaknies pėdsakų neaptikta. Kartais ši šaknis išvelgiama vietovardyje *Birdaw* (žr. *Fraenkel* 40 ir lit.), tačiau reikėtų sutikti su V. Mažiuliu, kuris vietovardį *Birdaw* (kaip ir *Bartha* arba pr. *aubirgo* „virėjas“) kildina iš kitos šaknies **bir-/ber-*, reiškiančios „smarkiai judėti, kunkuliuoti“ (*Mažiulis* I 142 t., 133 t.). Bendras rytų baltams aptariamiosios šaknies vedinys **ber-n-as* „vaikas“ prūsų kalboje taip pat neužfiksuotas, jo vietoje yra **mald-inīk-as* „vaikas“. Lie. *bėrnas*, la. *bērns* „vaikas“, regis, yra išsaugoję senąją reikšmę „nešti“, „gimdyti“, tačiau daugelis kitų vedinių susiję su naujesniąja reikšme „berti“ / „birti“, plg. lie. *barstýti, bīr(d)inti, išbarstos*, la. *bārstīt (ār), bir(d)ināt, izbārstas* „išbarstos“ ir kt.

Rytų bl. **gēr-/gir-* „gerti“ < ide. **g^her-/g^hr-* „ryti“ (*g^her-*, *g^herə-* „verschlingen, Schlund“, *Pokorny* 474; **g^herh₃* „verschlingen“, LIV 189; **g^her(H)-* resp. **g^hr(H)* „praryti“, *Mažiulis* III 425–428); rytų baltų kalbose reikšmė susiaurėjusi („ryti skystį“), siauresnę reikšmę rodo ir vediniai (*girdyti, girà, pāgiris*). Senąją platesnę reikšmę rodo kai kurie vediniai: lie. *prāgaras* „praraja, rijūnas“, *gerklė, gurklỹs* : pr. *gurcle* (V. Mažiulis atstato bl.-sl. **ger-* resp. **gur-/gir-* „praryti“, žr. *Mažiulis* I 425–428). Prūsai vietoje rytų bl. **gēr-/gir-* reikšme „gerti“ turėjo kitą žodį – *poutwei, poieiti* „gerkite“ (**pū-* < **pō* „gerti“, tačiau jotv. *terd* „gerti“). Kitų giminiškų kalbų pavyzdžiai rodo reikšmes „(godžiai) ryti“, „valgyti“ ir pan.: prasl. **(po)žbrq, žrėti* (**žer-ti*), **žerq, žbrati* „praryti“ (r. *жпамь* „godžiai valgyti“), lo. *vorō, vorāre* (iš **vorā*) „godžiai ryti“, alb. *keri* (perf. *eku*) „valgiau“, gr. *βιβρώσκω* „verzehre (valgau, ryju)“, s. i. *girāti, grnāti* „praryja“, arm. *e-ker* „jis suvalgė“.

1.2.3. Daugeliui analizuojamųjų veiksmazodžių būdingas *daugiarėikšmiškumas*, o kai kurių veiksmazodinių šaknų reikšmės taip *išsiskaidusios*, kad sunku beatskirti, ar turime reikalą su polisemija, ar su homonimija:

Rytų bl. **nēr-/nir-* „nerti“ / „nirti“ (į vandenį) < ide. **ner-/nr-* „skverbtis, nirti“ [plg. 3. *ner-* „eindringen, untertauschen, Versteck, Höhle“ (b.-sl.) ir 2. (*s*)*ner-* „drehen,

winden (auch von Fäden und Flechtwerk), zusammendrehen, zusammenschnüren; sich zusammenwinden, einschrumpfen“, Pokorny 766, 975 t.; **nerH* „untertauschen“ (tik bl.-sl.), LIV 409]; ide. **ner-/*nr-* „skverbtis, nirti“ rytų baltų kalbose rutuliojosi dviem kryptimis > bl. **nēr-/*nir-* „**nerti**“ / „**nirti**“ (į vandenį) arba „**nerti (tinklą, megztinį)**“; ką per ką traukti, sutraukti“. Veiksmazodinių atitikmenį turi tik slavai (**nrō, nrēti* „eindringen (įsiskverbti)“), kitose kalbose yra vardažodinių vedinių, reiškiančių ką nors siaura, sunkiai įlendama: saksų *naro*, angl. *narrow*, s. saksų *naru* „siauras“, s. isl. *nór* „siaura įlanka“, sl. *nora* „ola“. Prūsų daiktavardis *nurtue* (**nurtuvē*) E 479 „marškiniai“, V. Mažiulio manymu, yra „nėrimosi (movimosi į ką) priemonė“ – vedinys iš pr. **nur-* „vilkis“ < „nertis, lįsti (į ką), mautis (į ką)“ iš bl.-sl. **ner-/*nir-* „nerti(s), kišti (lįsti), sprausti“ (žr. Mažiulis III 203).

Bl. **šēr-* „šerti, maitinti“; „mušti, smogti“ ir kt.; sangr. „netekti plunksnų, plaukų, blukti“. Veiksmazodinė šaknis labai polisemiška, o reikšmės tiek nutolusios, kad etimologinėje literatūroje jos aiškinamos įvairiai ir paprastai skyrium viena nuo kitos. Dažniausiai atstatoma ide. **kēr-/*k̑r-* „maitinti, sotinti“ (plg. 2. *kēr-*, *kērā-*, *k̑rē-* „wachsen; wachsen machen, nähren“, Pokorny 577 t.; **k̑erh₃* „sättigen, füttern“, LIV 292 t.; *kēr-* „...penėti“, Mažiulis IV 114 ir lit.). Reikšmę „**šerti, maitinti**“ paremia ir pr. *sirmen* (Ness. Thes. 161), *sermen* (BSW 303) „šermenys“ < „penėjimai“ (V. Mažiulis atstato bl. *šer-* „penėti“, žr. Mažiulis, op. cit.). Šią reikšmę rodo ir kitų kalbų medžiaga: alb. *thjer* „šerti“, sl. **xorna* (bulg. *храна*) „maistas“, gr. *κορέννομι* „maitinu“, *κόπος* „sotis“. Tačiau lieka neaišku, kaip atsirado reikšmė „**mušti, smogti**“. Žinoma, šiai reikšmei galima suponuoti visai kitą šaknį. Sakysim, V. Mažiulis atstato bl. *šer-* „rėžti, pjauti“ (iš ide. **(s)kēr-* „rėžti, pjauti“), kurios vediniais laiko ir lie. *šárvas*, pr. *sarwis* „šarvai, ginkluotė“ (žr. Mažiulis IV 65 t.; tiesa, daugelis tyrinėtojų šiuos daiktavardžius laiko germanizmais). Tačiau DŽ 803 ir LKŽ IV 667 abi aptariamąsias reikšmes jungia prie vienos leksemos, nors abu žodynai atskira pozicija pateikia sangražinį *šértis*. Etimologiniuose šaltiniuose lie. *šértis* ir la. *sērtiēs* su nesangražiniu lie. *šerti* nesiejami. E. Fraenkelis sangražinio *šértis* giminaičiu laiko daiktavardį *šerỹs* ir aptaria skyrium nuo *šerti* „maitinti“ (apie pastarojo reikšmę „mušti, smogti“ visai neužsimenama), plg. Fraenkel 973 t. F. Kluge (223) v. *Haar* sieja su lie. *šerỹs*, *šértis*, greta nenurodydamas nesangražinio *šerti*. Ieškant gilesnių šaknies ištakų, tyrinėtojų nuomonės nevisiškai sutampa: pavyzdžiui, K. Karulis la. *sars*, lie. *šerỹs* drauge su sangražiniais veiksmazodžiais kildina iš ide. **kēr-* „viršutinė dalis (galva, ragas, viršūnė ir pan.)“, o J. Pokorny šiuos žodžius kildina iš kitokios šaknies, reiškiančios „šerys, šeriai“, „styroti, būti šiurkščiam“ – 1. *kēr(s)-* „Borste, steifes Haar; starren, rauh und kratzig sein“ (Pokorny 583). Nėra visai aiški ir la. *sērt* „krauti, kišti pėdus į jaują“ kilmė. Paprastai veiksmazodis siejamas su la. *sers* „(jaujoje) kuliami javai“, *sārts* „malkas

krāvums dedzināšanai“ (žr. K a r u l i s 173, 157 ir lit.); toliau jis kildinamas iš ide. **ser-* „sarindot, sasaistīt“ ir siejamas su gr. *εῖπω* „reihe einander“, lo. *serō*, *seruī*, *ser-tum*, 3. „fügen, reihen, knüpfen“ (plg. 4. *ser-* „aneinanderreihen, -knüpfen“ (P o k o r n y 911); tiesa, J. Pokorny prie įvairių kalbų pavyzdžių nei latviškojo veiksmažodžio *sērt*, nei jo vardažodinių giminaičių nenurodo). Vis dėlto negalima atmesti galimybės, kad la. *sērt* yra lie. *šerti* giminaitis (abu kilę iš bl. **ser-*). Taip manyti galima dėl to, kad veiksmažodis *šerti*, be kitų reikšmių, lietuvių tarmėse turi ir reikšmę „džiauti javus jaujoje ant ardų“ (žr. LKŽ IV 669). Jei lie. *šerti*, la. *sērt* „krauti, kišti pėdus į jaują“ ir lie. *šertis*, la. *sērtiēs* „šertis, blukti“ yra vienos šaknies žodžiai, gal būtų galima atstatyti seniausią reikšmę „**kimšti, grūsti**“, iš kurios galima būtų išvesti ir maitinimo ir mušimo / blukimo, plunksnų metimo reikšmės (dėl reikšmių sambūvio „kišti, grūsti“ ir „netekti spalvos, blukti“ plg. *blūkti*, *blūka* „kišti, sprausti“ ir intarpinį *blūkti*, *bluñka*; daugiau pavyzdžių žr. K a u k i e n ė 2002, 191).

Rytų bl. *(s)tuēr- (: **tuir-* **tur-*) „tverti (turėti), griebti“, „rišti, tvirtinti“, „būti patvariam, kęsti“ (la. „tvert, ķert; iežogot, pārsiet, (iz)turēt, ciest“ < ide. **tuēr-/tuṛ-* „(s)tverti“ [plg. *tuēr-* : *tur-*, *tuērā-* „fassen, einfassen, einzäunen“, P o k o r n y 1101; **tuērH-* „fassen“, LIV 596 t.; bl. **tvér-* „(už)tverti; (su)tverti (sukurti); (nu)tverti (griebti)...“ < bl.-sl. **tvěř-* „t. p.“; ide. **tuēr-/tur-* „tverti (griebti, imti); būti nutvėrusiam, turėti, laikyti; tverti, ap-/už-tverti...“, M a ž i u l i s II 234–237]). Reikšmės „**tverti (turėti), griebti**“, „**rišti, tvirtinti**“ ir „**būti patvariam, kęsti**“ visų autorių tarp savęs siejamos, o kaip pirmoji paprastai atstatoma „griebti (fassen)“. Su šia reikšme lengviausia sugretinti reikšmę „turėti, laikyti“ (lie. *turėti*, la. *turēt*, pr. *turretwey*, *turryetwey*, *turīt*) ir „(iš)tverti, kęsti“ (plg. priešdėlinius lie. *ištvėrti*, *išturėti*, *išlaikyti*), su ja susiję tokie vediniai kaip lie. *tvirtas*, *patvarūs*, *tvermė*, la. *tvirts*, *tvērsme*, s. isl. *þrūðr* „stiprus“. Tokią pat reikšmę galima išvelgti ir le. *trwać*, č. *trvati* (sl. **trbvati*, jei šį veiksmažodį drauge su K. Būga kildintume iš **tvbrati*, žr. B ū g a I 125). Iš reikšmės „tverti (turėti), griebti“ kiek sunkiau išvesti „rišti, tvirtinti“. Ši reikšmė būdinga baltų kalboms, plg. dar vedinius lie. *tvārstyti*, *tvařstis* (tačiau la. *tvařstīt*, -u, -īju reiškia tik „griebti, stverti“), lie. *tvorà*, *tvártas*, la. *tvāra*, *tvāre* „horizontalių pagalių tvora“, pr. *coaris* [t(w)ā°ris] ar [t(w)ā°r°s] „šalinė“ („tam tikra užtvara klojime“) E 232. Panašią reikšmę galima atpažinti ir kitų kalbų vediniuose: lo. *paries*, -ietis „siena“ (iš **tuēriet-*, žr. W a l d e-H o f m a n n 562), gal ir gr. *σειρά* „virvė, saitas, lynas“ (**tuēriā* „tai, kuo rišama, siejama“, nors šį žodį galima aiškinti ir kitaip – „tai, kuo kas (su)griebiama, (su)laikoma“, plg. M a ž i u l i s II 234–237), gr. *σopός* „karstas, indas pelenams“ (iš **tuoros*, W a l d e-H o f m a n n 324). Kita vertus, minėti vediniai leidžia rekonstruoti ne tik „rišti, tvirtinti“, bet ir „**sulaikyti, užtverti kelią**“, plg. dar het. *tūrija* „anschirren, spannen (kinkyti, tempti, veržti)“. Šią reikšmę būtų visai nesunku susieti

su „stverti, griebti, laikyti“. Iš reikšmės „rišti, tvirtinti“ kai kuriose kalbose gali išsirutėti „kurti“, plg. s. r. *tvoriti*, le. *tworzyć*.

Rytų bl. **uēr-/*uir-* „(per-, į-, su-)verti, durti, smeigti“, „(at-, už-, pri-)verti, daryti (duris, langą)“ < ide. **uer-/*ur-* „?“ . Indoeuropietiškoji šaknies reikšmė rekonstruojama įvairiai: „saugoti, dengti“, „lenkti, sukti“, „kišti, (į)verti“ (plg. **uer-* „verhüllen, bedecken“, B r u g m a n n II, 1059; **uer-* „drehen, sich winden“, W a l d e-H o f m a n n 822; **Huer* „stecken, hineintun“ ir **uer-* „aufhalten, abwehren“, LIV 203, 625; ide. **uer-* „sukti“ > bl.-sl. **ver-* „t. p.“, M a ž i u l i s I 303–306). Reikšmės „(per-, į-)verti, kišti, durti“ ir „(at-, už-)verti (duris, langą)“ vis dėlto gana skiriasi (J. Pokorny čia įžvelgia dvi skirtingas šaknis – 1. *uer-* „binden, anreihen, aufhängen“ (prie jos ir priiskiria ir *sverti*) ir 5. *uer-* „verschließen, bedecken; schützen, retten, abwehren“, žr. P o k o r n y 1150, 1160).

Taigi susidaro kelios gana skirtingų reikšmių grupelės:

Reikšmę „(per-, į-, su-)verti, durti, smeigti, mauti“ (> „smarkiai skaudėti, diegti“) turi ir kitų kalbų atitikmenys: s. sl. **(vb)vbrq, vrěti* (**verti*) „įkišti, įverti“. Su šia reikšme galėtų būti susiję vediniai lie. *varýti*, go. *warjan* „wehren (ginti)“.

Reikšmė „(at-, už-)verti (duris, langą)“, kaip rodo pr. *etwerreis* „atverk“, *etwiriuns* „atvėręs“ (*Klopfet an / so wirdt euch auffgethan – klumstinaitai tijt wīrst iou=mus etwiriuns* „belskite taip tampa jums atvėręs (t. y., jums atvers)“; *öffne die Thūr {der oder die} dem / der da anklopfet – etwer=reis stan wartin {adder stieisie quai} stesmu kas stwi klumstinai* „atverk tas duris {arba t'ai, kuri} tam, kuris čia beldžia“), buvo bendrabaltiška. Ją paremia ir visų baltų kalbų vediniai: lie. *vārstyti*, la. *vārsūt*, lie. *ātviras, prātviras, vīriai, vārtai*, la. *vārti* „vartai“, pr. *warto* „durys“ E 210 ir *lapiwarto* „varteliai“ (daiktavardžius pr. *warto* ir kt. V. Mažiulis, nepritardamas tradicinei nuomonei, laiko vediniais ne iš veiksmažodinės šaknies **ver-*, o iš bl.-sl. **vart-* „(už)sukinėti, (už)darinėti“, žr. M a ž i u l i s IV 226 t.). Tačiau tokie iteratyvai kaip la. *(pa-, pie-)virināt*, s. sl. *ot-voriti*, o ypač įvairių kalbų vediniai, reiškiantys vartus (s. sl. *vrata*, oskų *veru* „portam“, umbrų *verof-e* „in portam“), vis dėlto labiau paremia šaknį **uer-*, negu **uert-*.

Su reikšme „uždaryti, užverti“ susijusi reikšmė „dengti, saugoti“: s. i. *api-vr̥noti, vr̥nīte, vārati* „dengia, saugo“, lo. *aperio* „atidarau, atidengiu“, *operio* „uždarau, uždengiu“ (**ap-, op-veriō*), su šia reikšme susijęs ir vedinys s. air. *fern* „Schild (skydas)“.

Reikšmė „sukti, lenkti“, kurią paremia išplėstos šaknys **uer- ġ-* ir **uer-t-* (lie. *veřžti, veřsti*), taip pat nėra tolimesnės reikšmei „(at-/už-)verti, (ati-/už-)daryti“.

Taigi labiausiai nutolusi yra reikšmė „(per-, į-, su-)verti, durti, smeigti, mauti“. Vis dėlto galima bandyti visas šias reikšmes susieti. Tai daryti skatina tiek lietuvių, tiek ir latvių kalbos labai panašus reikšmių sambūvis – tas pats veiksmažodis gali reikšti ir

„durti, smeigti etc.“, ir „(at-/už-)verti, (ati-/už-)daryti“. V. Mažiulis šias reikšmes bando sujungti į vieną, atstatydamas ide. **uer-* „sukti“ > bl.-sl. **ver-* „t. p.“ > „kiaurai ką nors per ką (per)sukti“ > „su tam tikru (pa)suki(nėji)mu ką nors per ką perkišti, perdurti“ > „kišti (pa)suk(inėj)ant“ (Mažiulis I 303–306). H. Rixas pirmine laiko reikšmę „stec-ken, hineintun“, o iš jos kaip antrinę išveda „öffnen, schließen“ (pradžioje su priešdėliais, vėliau ir be jų, žr. LIV 203). Šiaip ar taip, visais atvejais yra anga, atviras tarpas, kurį galima atverti ar užverti, nebūtinai ką sukiojant ar persmeigiant, plg. tokius posakius kaip *atsivērē žemē, pravērē burnā, atvira žaizda* ir pan. Čia dera ir pr. *etwēre* „atveri“ (*Du thust deine handt auff / vnd settigest alles was lebet – Toū etwēre twayan rānkan / bhe sātuinei wissan ka stwi giwe* „tu atveri tavą ranką ir sotini vsa, kas čia gyvena“). Taigi galima rekonstruoti reikšmę *„atverti, padaryti atvirą angą“ / „uždaryti, užkišti ką saugant, slepianč (ar saugantis, slepiantis)“. Tobulėjant atidarymo / uždarymo būdams, atsiradus durims, langams ir pan., išsiplėtė ir veiksmožodinės šaknies reikšmė.

Semantikos analizė rodo du svarbiausius nagrinėjamųjų veiksmožodžių bruožus: reikšmės kaitą (bei iš to kylantį daugiareikšmiškumą) ir labai didelį rytų baltų kalbų artumą.

2. Morfonologija

2.1. Vokalizmas ir kirčiavimas

2.1.1. Nagrinėjamieji veiksmožodžiai esamojo laiko šaknyje turi balsį *e*, kuris būtajame laike *p a i l g ė j a*, o bendratyje susidaro dvigarsis. Taip yra abiejose rytų baltų kalbose, pvz.: lie. *gēria, gērē, gerti* = la. *dzeṛu, dzēru, dzeṛt*.

Balsių kaitos santykiais šie veiksmožodžiai susiję su nykstamojo laipsnio šaknimis. Pirmiausia tai rodo iš tos pačios šaknies kilę intarpiniai resp. *sta*-kamieniai veiksmožodžiai (žr. 3.2.1.) arba kiti giminiški žodžiai, vardažodiniai giminaičiai: pvz.: lie. *nėrti* : *nīrti, nýra* // *nīrsta* – la. *nērt* : *nīrt* (*iṛ, iṛ*), *nirstu*, lie. *sveṛti* (*ér*) : *svīrti, svýra* : *svirtis* – la. *svērt* (*eṛ, eṛ*) : *svirts* „svirtis“, lie. *peṛti* (*ér*) : *pirtis* – la. *pērt* (*eṛ*) : *pirts*, lie. (*s*)*tvėrti* : *tvīrtas* – la. *tveṛt* : *tviṛts* ir kt. Vediniuose atsiranda ir *a*-eilės vokalizmas, pvz.: lie. *barstýti* – la. *bārsfīt* (*ār*). Tai rodo, kad *gerti* tipo veiksmožodžiai yra kilę iš senų apofoninių šaknų. Tokias šaknis patvirtina ir giminiškų kalbų atitikmenys, plg. lie. *beṛti* (*ér*), *bēria, bēre* = la. *bērt* (*eṛ, ēṛ*), *beṛu, bēru* : s. sl. *berō, bṛati* „rinkti, imti“, s. i. *bhárati, bhárti, bibhárti* „neša, veda“, part. perf. pass. *bhṛta-* ir kt. (žr. 3.3.). Tačiau preteritinis šaknies balsio pailgėjimas būdingas tik rytų baltams. Tiesa, taip performuotos buvo ne visos *Cer/Cṛ* šaknys. Dalis jų apibendrino nykstamąjį laipsnį (žr. 3.2.2.), pora jų net išlaikė apofonijos pėdsakus. Iš bl. **uer-/uṛ-* „virti“ išriedėjo *da*-kamieniai lie. *vīrti, vērda, vīre* (: pr. *auwerus* „gargažė“), la. *vīrt* (*iṛ*), *veṛdu* (ir *virstu, viru*), *viru* (ir *verda* „virė“) „virti“. Iš bl. **der-/dir-* „dirti, plėsti“ kilęs veiksmožodis lie. *dīrti* (latvių

kalboje šakninis veiksmazodis neiškilo, tėra tik šios šaknies vedinių, plg. *dirva* „dirva“). Be įprastinių *dirti*, *diria*, *dyrė*, žemaičių tarmėse vartojamos *a*-kamienės formos su balsių kaita *diřti*, *dėra*, *dyrė* (LKŽ II 585 t.): *Ař derù kailį avies Als; Kam tu deri skūrą žmogui? J; Vaikai kad prisidera putros!* Plt. Matyt, vienais atvejais buvo apibendrintas pagrindinis šaknies balsių kaitos laipsnis *Cer-*, kitais – nykstamasis *Cir*. Svarbu pabrėžti, kad beveik visais atvejais abiejose rytų baltų kalbose toks apibendrinimas yra visiškai analogiškas. Tik bl. **spēr-/ *spīr-* „spirti“ (< ide. **sper-/ *spr-* „t. p.“) likimas lietuvių ir latvių kalboje išsiskyrė: lie. *spirti*, *spiria*, *spyrė*, tačiau la. *speřt*, *speřu*, *spėru* „spirti“ (: pr. *spertlan* „kojos piršto pilvelis“).

2.1.1.2. Ilgųjų skiemenų p r i e g a i d ė s būtojo laiko ir bendraties šaknyse įvairuoja.

L i e t u v i ū kalboje visi šio tipo veiksmazodžiai turi ar gali turėti tvirtapradę priegaidę. Penki pavyzdžiai kirčiuojami tik tvirtapradiškai, o trys pavyzdžiai kirčiuojami dvejopai: bendrinėje kalboje ir vakarinėse tarmėse jų priegaidė tvirtagalė, tačiau rytinėse – tvirtapradė (pvz., *beřti* ir *bėrti*). L a t v i ū kalboje dažnesnė kylančioji priegaidė (stieptā), tačiau gali būti ir laužtinė (lauztā) ar krintančioji (krītošā). Pagal lietuviškų ir latviškų atitikmenų priegaidžių santykį susidaro tokios grupės:

Lietuvių t v i r t a p r a d ė priegaidė latvių kalboje dažniau atliepiama kylančiąja, rodančia buvusią baritonezę, tačiau poros pavyzdžių priegaidė laužtinė, rodanti oksitonezę (kintamąją paradigmą). Baltiškasis akūtas gana dažnai atsispindi ir indoeuropeisčių rekonstrukcijose įvairiais laringalų reiškiančiais ženklais (žr. 2 lentelę).

T v i r t a g a l i š k i e j i (ar dvejopo kirčiavimo) lietuvių kalbos pavyzdžiai latvių kalboje atliepiami gana įvairiai. Dėsningas atitikimas būtų krintančioji priegaidė – *pėřt*, *svėřt*, *bėřt* (J. Endzelyno manymu, *bėřt* atsiradęs „laikam pėc biřt parauga“, E n d z e l ĩ n s 1951, 770). Cirkumfleksinės šaknys rekonstruojamos be laringalų (žr. 2 lentelę).

2 l e n t e l ė. Šaknies priegaidės

Akūtas		
lie.	la.	rekonstrukcijos
<i>gėrti</i>	<i>dzeřt (eř)</i>	<i>g^uer-</i> , <i>g^uerā-</i> Pokorny; <i>*g^uerh₃</i> LIV; <i>*g^uer(H)-</i> resp. <i>*g^ur(H)</i> Mažiulis
<i>(s)tvėrti</i>	<i>tveřt</i>	<i>t^uer-</i> : <i>tur-</i> , <i>t^uerā-</i> Pokorny, <i>*t^uerH</i> LIV; <i>*t^uer-</i> / <i>*tur-</i> Mažiulis
<i>nėrti</i>	<i>nėřt</i>	<i>ner-</i> Pokorny, <i>*nerH</i> LIV
<i>šėrti, šėrtis</i>	<i>sėřt, sėřtiēs</i>	<i>k^{er}-</i> , <i>k^{er}ā-</i> , <i>k^{er}ē-</i> Pokorny, <i>*k^{er}h₃</i> LIV; <i>k^{er}-</i> Mažiulis (reikšme „penėti“)
<i>vėrti, vėrė</i>	<i>vėřt (eř), vėru</i>	<i>u^{er}-</i> Pokorny, <i>*H^uer</i> LIV, <i>*u^{er}-</i> Mažiulis

Cirkumfleksas

lie.	la.	rekonstrukcijos
<i>peŗti (ér), pēŗē</i>	<i>pēŗt (eŗ), pēŗu</i>	<i>per-</i> Pokorny, * <i>per</i> LIV
<i>sveŗti (ér), svēŗē</i>	<i>svēŗt (eŗ, eŗ), svēŗu</i>	(<i>s</i>) <i>uer-</i> Pokorny
<i>beŗti (ér)</i>	<i>bēŗt (eŗ, ēŗ)</i>	<i>bher-</i> Pokorny, * <i>b^her</i> LIV

2.2. Konsonantizmas

Visų nagrinėjamųjų veiksmažodžių šaknys baigiasi sonantu *r*.

Šaknies pradžios priebalsiai įvairūs:

sprogstamieji *p, b, g* – **pēŗ-* „perti, mušti“, „vanoti pirtyje“; **bēŗ-/bīŗ(ē)-* „berti“ / „byrėti“, „birti“; **gēŗ-/gir-* „gerti“;

sonantas *n* – **nēŗ-/nir-* „nerti“ / „nirti“ (į vandenį) arba „megzti“ / „migzti“;

pusbalsis *v* – **uēŗ-/uir-* „verti“, „lenkti, sukti“, „(sukant) durti, smeigti“;

pučiamasis *s* [iš ide. **k* (ir *s*?)] – **šēŗ-* „kimšti, grūsti; šerti, mušti; maitinti“.

Pora pavyzdžių prasideda dviejų priebalsių samplaika (antrasis narys abiem atvejais *v*) – **suēŗ-/suir-* „sverti“ (*„spausti“) / „svirti“; **tuēŗ-* „tverti“.

Cer tipo veiksmažodžių likimui daugiausia reikšmės turi šaknies galo sonatas *r*. Jis lemia svarbiausius nagrinėjamojo veiksmažodžių tipo morfologijos ir morfonologijos ypatumus. Tuo galima akivaizdžiai įsitikinti, atitinkamai išanalizavus *Cel*, *Cem* ir *Cen* tipo šaknis (tai bus padaryta tolimesniuose straipsniuose). Šaknies pradžios priebalsiai nėra tokie reikšmingi.

3. Morfologija

3.1. Laikų kamieniai

Visi 8 *Cer* tipo veiksmažodžiai yra tos pačios morfologinės struktūros: esamajame laike – *ia*-kamieniai, o būtajame – **ē*-kamieniai, pvz., lie. *nėŗti, nēŗia, nēŗē* : la. *nēŗt, neŗu, nēŗu* „sutraukti vyžų galą“. Tiesa, bendrinėje latvių kalboje ir dalyje tarmių būtojo laiko formos yra *ā*-kamienės, tačiau tose latvių tarmėse, kurios skiria būtojo laiko kamienus, aptariamieji veiksmažodžiai visuomet yra minkštojo *ē*-kamieno, plg. *pēŗt (eŗ), peŗu, pēŗu (ē)*; *vēŗt (eŗ), veŗu, vēŗu (ē)*.

Kitų kalbų atitikmenys yra gana įvairiūs morfologinės struktūros, daugelis esamajame laike turi nulinį formantą, retesnis formantas *n*, o formantas *į* visai retas (žr. 3.3.).

3.2. Ryšiai su kitos struktūros šakniniais veiksmažodžiais

Rytų baltų kalboms būdinga, kad iš tos pačios šaknies gali išriedėti darybos ryšiu nesusiję, t.y. neišvestiniai įvairios struktūros veiksmažodžiai. Tai susiję su polinkiu

apibendrinti šaknies vokalizmą ir labai priklauso nuo šaknies galo priebalsio. Dažniausios yra *ia*-kamienių ir *in tarpinių* (ar *sta*-kamienių) veiksmažodžių poros (plg. lie. *kėlti, kēlia, kėlė* : *kỹla* // *kĩlsta - kĩlo* – la. *celt (eļ), ceļu, cēlu* „kelti“ : *cilt, cilstu, cilu* „kilti“). Kartais šaknies išsišakojimas būna dar gausesnis, pvz.: lie. *skėlti, skēlia* : *skĩlti, skĩlia* „skelti (ugnį)“ : *skĩlti, skỹla* : *skelėti, skēla* „būti skolingam“ – la. *šķēlt, šķeļu, šķēlu* „skelti“ : *šķĩlt (ĩl), šķĩļu, šķĩlu* (*iešķilt* „įskelti ugnį“).

3.2.1. Dalis nagrinėjamųjų *Cer* veiksmažodžių abiejose kalbose (ar bent vienoje jų) turi tos pačios šaknies *in tarpinių* resp. *sta-kamienių* veiksmažodžių, turinčių šaknyje nykstantį balsių kaitos laipsnį, su kuriais paprastai sudaro semantinę opoziciją *causativa / resultativa*.

Pora tokių giminaičių yra bendri abiem rytų baltų kalboms:

lie. *beřti (ėr), bėria, bėrė* : *bĩrti, bỹra* // *bĩrsta, bĩro* – la. *bērt (eř, ěr), beŗu, bēru* „berti“ : *bĩrt, bĩrstu, biru* „birti, byrėti“;

lie. *nėrti, nėria, nėrė* : *nĩrti, nỹra* // *nĩrsta, nĩro* „nerti (į vandenį)“ ir „išeiti iš nario, narintis“ – la. *nērt, neŗu, nēru* „sutraukti vyžų galą“ : *nĩrt (iř, iŗ), nirstu, niru* „nerti (į vandenį)“.

Vien lietuvių kalboje tokias opozicijas sudaro šie veiksmažodžiai (kai kurių intarpiniai resp. *sta*-kamieniai giminaičiai vartojami tik su priešdėliais):

gėrti, gėria, gėrė : *-girti, -gĩrsta, -gĩro* „nusigerti, apsvaigti“;

sveřti (ėr), svėria, svėrė : *svĩrti, svỹra, svĩro*;

vėrti, vėria, vėrė : *-virti, -vỹra* // *-vĩrsta, -vĩro* „vertis“.

Tokių giminaičių neturi lie. *peřti (ėr), šėrti(s), (s)tverti* ir la. *dzeřt, pērt (eř), sērtiēs, tveřt, svērt, vērt (eř)*.

3.2.2. Kitokių iš tos pačios šaknies išriedėjusių neišvestinių veiksmažodžių nagrinėjamieji *Cer* veiksmažodžiai neturi. Tiesa, lietuvių kalboje greta *beřti (ėr), bėria, bėrė* ir intarpinio (*sta*-kamienio) *bĩrti, bỹra* // *bĩrsta, bĩro* dar yra susiformavęs veiksmažodis *byrėti* (tarmėse ir *birėti*), *bỹra, byrėjo* (// *birėjo*), turintis beveik visiškai tokia pat reikšmę kaip *bĩrti* ir daugelyje tarmių vartojamas daug plačiau negu jo intarpinis giminaitis.

Veiksmažodžiai, kurių šaknies gale yra sonatas *r*, neturi artimos struktūros ir reikšmės *ia-kamienių* veiksmažodžių su nykstančiu šaknies balsių kaitos laipsniu ir preteritiniu balsio *i* pailgėjimu. Sakysim, tokių giminaičių turi veiksmažodžiai, besibaigiantys šaknies sonantu *l*, pvz.: lie. *skėlti, skēlia, skėlė* ir *skĩlti, skĩlia, skỹlė* „skelti (ugnį)“ – la. *šķēlt, šķeļu, šķēlu* „skelti“ : *šķĩlt (ĩl), šķĩļu, šķĩlu* (*ie-* „įskelti ugnį“). Tiesa, iš labai panašių apofoninių *Cer-/Cř-* šaknų abiejose baltų kalbose yra kilę keletas *ia*-kamienių veiksmažodžių su šaknies *ir* bei balsio pailgėjimu būtajame laike, tačiau tai jau kitos kilmės žodžiai, jie nėra bendrašakniai nagrinėjamiesiems

veikmažodžiams. Kaip pavyzdį galima nurodyti lie. *girti*, *giria*, *gýrè* : la. *dziřt*, *dziřu*, *dzĩru*, pr. *girtwei*, *girrimai* „giriame“ (deja, nėra užfiksuotos būtojo laiko formos) iš bl. **gir-/*ger-* „girti“ < ide. **g^her-/*g^hr-* „kelti, aukštyn traukti“ > „kelti (aukštinti) balsą“¹.

3.3. Kitų kalbų atitikmenys

Nors nagrinėjamieji veiksmožodžiai kildinami iš indoeuropietiškujų veiksmožodinių šaknų, tačiau šakninius atitikmenis turi toli gražu ne visi. Svarbiausi giminiški vediniai yra suminėti semantikos skyriuje, o čia bus aptariami tik to paties darybinio statuso nepriesaginiai kitų kalbų veiksmožodžiai. Daugiausia tokių atitikmenų turi veiksmožodis *beřti*, kiek mažiau – *gerti*, *verti*, *sverti*, kiti veiksmožodžiai turi tik po vieną atitikmenį arba patikimų veiksmožodinių atitikmenų neturi.

bl. **bēr-/*bir-* „berti“ / „birti“ < ide. **bher-/*bh^hr-* „nešti, gimdyti“ – s. sl. *berq*, *bbrati* „rinkti, imti“, go. *baíra* „nešu“, *ga-baíran*, s. v. a. *gibran* „nunešti“, gr. *φέρω* „nešu“, s. i. *bhárati*, *bhárti*, *bibhárti* „neša, veda“, part. perf. pass. *bhṛta-*, lo. *ferō*, *tulī*, *ferre* „nešti“, s. air. *berim* „nešu“, alb. *bie* „vedu, nešu“ (: **bherō*), het. *barhei* „jagt“, arm. *berem* „nešu“, toch. A *pār-* „nešti“;

bl. **gēr-/*gir-* „gerti“ < ide. **g^her-/*g^hr-* „ryti“ – prasl. **(po)žbrq*, *žrėti* (**žerti*), **žerq*, **žbrati* „praryti“ (r. *жпамь* „godžiai valgyti“), alb. *keri* (perf. *eku*) „valgiau“, gr. *βιβρώσκω* „verzehre“, s. i. *girāti*, *grnāti* „praryja“, arm. *e-ker* „jis suvalgė“;

bl. **nēr-/*nir-* „nerti“ / „nirti“ < ide. **ner-/*n^hr-* „skverbtis, nirti“ – s. sl. **nbrq*, *nrėti* „eindringen“;

bl. **pēr-* „perti, mušti“ < ide. **per-/*p^hr-* „mušti“ – s. sl. *perq*, *pbrati* „mušti, kulti, velėti“, *pbrq*, **perti* „sprausti, veti“;

bl. **suēr-/*suir-* „sverti“ (**„spausiti“*) / „svirti“ < ide. **suer-/*s^hr-* „(lenkiant) spausiti“, gr. *ἀείρω* „kabinu, rišu“, alb. *vjer* „aufhängen, to hang up“;

bl. **šēr-* „šerti, maitinti“, sangr. „šertis, mesti plunksnas“ < ide. **k^her-/*k^hr-* „kimšti, grūsti“ (> „maitinti“ arba „mušti, šerti“ / „blukti, šertis“) – alb. *thjer* „šerti“;

bl. **t^hēr-* „tverti“ < ide. **t^her-/*t^hr-* „(s)tverti“ – gal *trbvati* (jei iš sl. **tvbrati*, kaip mano B ū g a II, 125), s. i. *tvárate* „skuba“?;

bl. **uēr-/*uir-* „verti“, „lenkti, sukti“ < ide. **uer-/*u^hr-* „atverti, padaryti atvirą angą“ / „uždaryti, užkišti ką saugant, slepian (ar saugantis, slepiantis)“ – s. sl. **(vb)vbrq*,

¹ Bandomai susieti lie. *gerti*, la. *dzērt* ir lie. *girti*, la. *dziřt*, pr. *girtwei*, remiantis semantiniu ryšiu „gerti“ – „girdyti“ („lieti“) – „giedoti“, „šlovinti“ (plg. Toporov 249), nėra įtikinami jau vien dėl to, kad senoji ide. **g^her-/*g^hr-* reikšmė buvo „ryti“. Reikšmė „gerti“ susiformavo tik rytų baltų kalbose (žr. 1.2.2.). Regis, niekas šios nuomonės vėliau nepalaikė.

vrėti (**verti*) „įkišti, įverti“, s. i. *api-vr̥noti*, *vr̥nīte*, *várati* „dengia, saugo“, lo. *aperio* „atidarau, atidengiu“, *operio* „uždarau, uždengiu“ (**ap-*, *op-veriō*), alb. *vjer* „hänge auf (kabinu)“.

Daugiau atitikmenų yra slavų kalbose ir senojoje indų kalboje, o kitose giminiškose kalbose jų visai nedaug. Todėl slaviškus ir sanskrito atitikmenis verta sugretinti skyrium, siekiant išsiaiškinti, ar analizuojamieji veiksmažodžiai šiose kalbose nesudarė kokių nors vieningesnių struktūrinių grupių.

Visi slaviškieji atitikmenys esamajame laike turi nulinį formantą. Pagal balsių kaitos pobūdį jie yra dviejų tipų: pirmojo tipo veiksmažodžių esamajame laike yra *e*-eilės vokalizmas, o bendratyje (ir preterite) – nykstamasis laipsnis (šių veiksmažodžių bendratis turi priesgą *-a-* – ji greičiausiai tematizuota pagal preteritą), o antrojo tipo veiksmažodžių esamajame laike yra nykstamasis laipsnis, o bendratyje – pagrindinis. Gali būti ir abu tos pačios šaknies variantai (žr. 3 lentelę).

3 lentelė. Slaviškųjų atitikmenų struktūra

I tipas	II tipas
<i>berq</i> , <i>b̥rati</i> (: <i>beṛti</i>)	
<i>perq</i> , <i>p̥rati</i> (: <i>peṛti</i>)	
? <i>tr̥vati</i> (jei iš * <i>tv̥rati</i>) (: <i>tvéṛti</i>)	
	* <i>n̥brq</i> , * <i>nr̥ti</i> (* <i>nerti</i>) (: <i>néṛti</i>)
	* <i>(vb)v̥brq</i> , * <i>vr̥ti</i> (* <i>verti</i>) (: <i>véṛti</i>)
* <i>žerq</i> , * <i>žbrati</i> (: <i>géṛti</i>)	* <i>(po)ž̥brq</i> , * <i>žr̥ti</i> (* <i>žerti</i>) (: <i>géṛti</i>)

Taigi slaviškieji atitikmenys, nors ir linę į tam tikrą struktūrinę formalizaciją, tačiau nei morfologine esamojo laiko sandara, nei balsių kaitos ypatumais visai neprimena nagrinėjamųjų rytų baltų kalbų veiksmažodžių.

Sanskrito atitikmenys yra gana įvairios struktūros – jų prezentinės formos gali būti su nuliniu formantu, gali turėti ir formantą *n*, o apofonijos santykiai taip pat įvairuoja: *bhárati*, *bhárti*, *bibhárti* „neša, veda“, part. perf. pass. *bhṛta-* (: *beṛti*), *giráti*, *gr̥nāti* „praryja“, part. perf. pass. *gīṛṇaḥ* (*géṛti*), *api-vr̥noti*, *vr̥nīte*, *várati* „dengia, saugo“ (*véṛti*). Taigi kokio vieningesnio tipo jie nesudaro.

Apie kitų kalbų atitikmenis, neturint pakankamai pavyzdžių, gana sunku ką nors bendresnio pasakyti.

Nors atitikmenų giminiškose kalbose ir nėra daug, vis dėlto iš jų galima kai ką spręsti apie tam tikrus rekonstruojamųjų veiksmažodžių morfologijos ir morfonologijos ypatumus.

Morfologija. Kitų kalbų pavyzdžiai yra labai įvairios morfologinės struktūros.

Daugeliui atitikmenų būdingas *n u l i n i s* esamojo laiko formantas. Kaip jau žinome, tokie yra visi slaviškieji atitikmenys. Be jų, nulinį formantą turi ir kitų kalbų veiksmažodžiai. Pirmiausia tai daugelis veiksmažodžio *beŕti* atitikmenų įvairiose kalbose: go. *baíra* „nešu“, ga-*baíran*, s. v. a. *gibran* „nunešti“, gr. *φέρω* „nešu“, s. i. *bhárati*, lo. *ferō*, alb. *bie* (**bherō*) ir kt. Atitikmenų su nuliniu formantu turi ir kiti veiksmažodžiai, plg. s. i. *várati* „dengia, saugo“ (: *vérti*).

Tačiau yra ir formantinių atitikmenų, nors jie gerokai retesni. Pavyzdžių su įvairiai išplėstu formantu *n* yra senojoje indų kalboje: s. i. *api-vṛṇoti*, *vṛnīte* „dengia, saugo“. Lotynų ir graikų kalbose yra pora pavyzdžių ir su formantu *ĩ*: gr. *ἀείρω* „kabinu, rišu“ (*-*ver-ĩ-ō*), lo. *aperio* „atidarau, atidengiu“, *operio* „uždarau, uždengiu“ (**ap-, op-veriō*) (: *vérti*).

Be tematinių formų, tarp atitikmenų pasitaiko ir a t e m a t i n i ų (plg. s. i. *bhárti* ir *bibhárti* „neša“, lo. *fers*, *fert* „t. p.“). Yra veiksmažodžių su reduplikuotomis prezenso formomis (s. i. *bibhárti*, gr. *βιβρώσκω*). Kai kuriems pavyzdžiams būdingas supletyvizmas: arm. *e-ker* „jis suvalgė“ // praes. *utem*, alb. *keri* „valgiau“ // perf. *eku*, lo. *ferō* „nešu“ // perf. *tulī*, gr. *φέρω* „nešu“ // aor. *ἔνεγκον*.

Morfonologija. Atitikmenų šaknies vokalizmas taip pat gana įvairus. Jiems gana būdinga šaknies balsių kaita. Dažnas *e*-eilės vokalizmas prezentinėse formose – nykstamasis kitose [sl. *berq* : *bṛati*, s. i. *bhárati* (*bhárti*, *bibhárti*) „neša, veda“, part. perf. pass. *bhṛta-* (: *beŕti*)], tačiau gali būti ir atvirkščiai [sl. **nṛq*, **nrēti* (**nerti*) (: *nérti*)]. Pasitaiko ir vokalizmo apibendrinimo atvejų, plg. s. i. *api-vṛṇoti*, *vṛnīte* „dengia, saugo“ (nykstamąjį laipsnį paprastai turi formantinės prezenso formos).

Taigi ir morfologijos, ir morfonologijos požiūriu rytų baltų formos labai skiriasi nuo kitų kalbų atitikmenų.

Išvados

Nagrinėjamieji veiksmažodžiai priklauso bendram rytų baltų leksikos sluoksniui – jie visiškai tapatūs struktūriškai, labai artimi semantiškai.

S e m a n t i k o s analizė rodo du svarbiausius nagrinėjamųjų veiksmažodžių bruožus: būdingą reikšmės kaitą (bei iš to kylantį daugiareikšmiškumą) ir labai didelį rytų baltų kalbų artimumą. Jei yra reikšmės pakitimų, tai jie apima abi rytų baltų kalbas. Reikšmių išsišakojimas taip pat labai panašus.

Visi aptariamieji veiksmažodžiai visiškai identiškai morfologinės struktūros požiūriu. Esamajame laike jie visi yra *ia*-kamieniai, tačiau kitų kalbų atitikmenys rodo, kad aptariamųjų šaknų veiksmažodžiai gali būti gana įvairūs, o dažniausiai turi

nulinį esamojo laiko formantą. Greičiausiai rytų baltų kalbų inovacija – ir būtojo laiko *ē*-kamienas. Nors analizuojamieji veiksmažodžiai prūsiškų atitikmenų neturi, iš kurių būtų galima spręsti apie jų struktūrą, tačiau šakniniai veiksmažodžiai rytų baltų kalbose ir prūsų kalboje neretai yra skirtingo kamieno, plg. pr. *ima-ts* „ėmė“, *prowela* „apvylė“, *lima-ts* „laužė“ (: lie. *lėmė*). Todėl vargu ar galima tikėtis adekvatoriškų preteritinių atitikmenų ir *Cer* tipo veiksmažodžiams.

Nagrinėjamieji veiksmažodžiai abiejose rytų baltų kalbose turi balsių kaitą *Cer* : *Cēr*, tačiau yra kilę iš apofoninių *Cer-/Cēr-* tipo šaknų. Taigi jie apibendrina pagrindinį šaknies balsių kaitos laipsnį su nauju preteritiniu balsio pailgėjimu (nykstamąjį laipsnį lietuvių ir latvių kalbose yra apibendrinę kitų struktūrinių tipų žodžiai). Struktūrinis modelis *Cer/Cēr* greičiausiai susiformavo rytų baltų epochoje. Ar prūsų kalboje galėjo būti susiformavę panašios struktūros žodžių, nesant patikimų duomenų, sunku pasakyti. Taisant *etwēre* „atveri“ į **etwere* < **etver'a*, o dalyvinę formą *etwiriuns* į **etwīruns*, šios formos gali būti prilyginamos lie. *at-veria* ir *atvėręs* (plg. *Mažiulis* I 303 ir lit.). Vis dėlto tokie taisymai remiasi vien tik įprastu rytų baltų kalbų modeliu, kitų argumentų nėra.

Jokiose kitose kalbose nėra susidaręs vieningas struktūrinis tipas, nors kiek primenantis baltiškuosius *Cēr* tipo veiksmažodžius – atitikmenys labai įvairūs tiek morfologinės, tiek ir morfonologinės struktūros požiūriu. Tiek *ia*-kamienių formų apibendrinimas esamajame laike, tiek ir *ē*-kamienių būtajame, tiek ir vienokio ar kitokio šaknies balsio apibendrinimas, matyt, yra susijęs su rytų baltų kalboms būdingu šaknų išsišakojimu diatezinės opozicijos pagrindu.

Į daugelį klausimų dar bus galima atsakyti, panašiu būdu ištyrus ir *Cel*, *Cem*, *Cen* tipo šaknis.

DIE GEMEINSAMMEN OSTBALTISCHEN VERBEN DES TYPES *gérti*, *gēria*, *gérē* – *dzeŕt*, *dzeŕu*, *dzēru*

Zusammenfassung

In dem Artikel werden die Paare der Wurzelverben des Typs *Cēr* im Litauischen und Lettischen untersucht. Die gemeinsamen ostbaltischen Verben des Typs *gérti* werden von verschiedenen (semantischen, morphologischen, morphfonologischen u. a.) Standpunkten besprochen. Die Daten der beiden baltischen Sprachen und die Entsprechungen anderer verwandten Sprachen werden verglichen, mit dem Ziel, Ähnlichkeiten und Unterschiede festzustellen. Gleichzeitig versucht man die Formation des strukturellen Typs selbst, die Bedingungen und Zeit seiner Bildung zu klären.

Die meisten zur Analyse stehenden Verben weisen alte Wurzeln, Äquivalente in anderen verwandten Sprachen auf. Im Preußischen hat das verbale Wurzeläquivalent nur die ostbaltische Wurzel **uēr-* „öffnen“:

pr. *etwēre* „(du) öffnest“, *etwerreis* „öffne“. Andere Wörter haben Ableitungen in anderen verwandten Sprachen. Manche Wurzeln sind im Preußischen überhaupt nicht fixiert worden, z. B.: **bēr-* / **bīr-* „streuen, ausfallen“.

Der Artikel besteht aus drei Teilen: in dem ersten wird die Semantik, in dem zweiten Morphfonologie (Vokalismus, Betonung, Konsonantismus) und in dem dritten Morphologie (die verbalen Stämme des Präsens und Präteritums, Beziehungen zwischen Verben, die aus gleichen Wurzeln stammen, doch den anderen strukturellen Typ aufweisen; die baltischen Beispiele werden mit Entsprechungen anderer Sprachen verglichen) besprochen.

Die Untersuchung hat gezeigt, dass die analysierten Verben der gemeinsamen ostbaltischen lexikalischen Schicht angehören, weil sie strukturell identisch und semantisch sehr nah sind.

Es sind zwei wichtigste s e m a n t i s c h e Merkmale der Verben deutlich geworden: für diese ist die Bedeutungsveränderung (und die damit verbundene Vieldeutigkeit) charakteristisch, sie zeigen auch sehr große Ähnlichkeit zwischen ostbaltischen Sprachen. Wenn Bedeutungsveränderungen festzustellen sind, so werden sie in beiden Sprachen übernommen. Die Verzweigung der Bedeutungen ist auch sehr ähnlich.

Alle besprochenen Verben sind vom Standpunkt der m o r p h o l o g i s c h e n Struktur identisch. Im Präsens weisen sie *ia*-Stamm auf, doch die Entsprechungen der anderen Sprachen zeigen, dass diese Erscheinung nicht alt sein kann. Die Verben der zur Analyse stehenden Wurzeln können unterschiedliche Struktur haben, doch der meist vorkommende Typ ist Präsensform ohne Formans. Höchstwahrscheinlich ist das die Innovation der ostbaltischen Sprachen.

Die analysierten Verben zeigen in beiden baltischen Sprachen den Ablaut *Cer* : *Cēr*, doch sie stammen aus apophonischen Wurzeln des Typs *Cer-*/*Cr-*. Sie haben also die normale Ablautstufe mit der Vokalverlängerung im Präteritum generalisiert (die Schwundstufe haben die Wörter anderer struktureller Typen generalisiert).

In den anderen Sprachen hat sich kein einheitlicher struktureller Typ gebildet, welcher wenigstens geringfügig den baltischen *Cēr* Verben ähnelt. Die Äquivalente sind sehr unterschiedlich hinsichtlich sowohl der morphologischen, als auch morphfonologischer Struktur. Die Generalisierung sowohl der *ia*-stämmigen Formen im Präsens, als auch der *ē*-stämmigen Formen im Präteritum ist wahrscheinlich mit der Verzweigung der Diatheseopposition verbunden.

LITERATŪRA

- B ŭ g a I, II, III – K. Būga, *Rinkiniai raštai, I–III*, sudarė Z. Zinkevičius, Vilnius, 1958–1961.
BSW – R. Trautmann, *Baltisch-Slavisches Wörterbuch*, Göttingen, 1923 [1970].
B r u g m a n n II – K. Brugmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*, II, Strassburg, 1892 [1911].
E n d z e l ī n s J., 1951, *Latviešu valodas gramatika*, Rīga.
F r a e n k e l – E. Fraenkel, *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, I–II, Heidelberg-Göttingen, 1962–1965.
K a u k i e n ė A., 2002, *Lietuvių kalbos veiksmažodžio istorija*, II, Klaipėda.
K l u g e – F. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Berlin und Leipzig, 1934.
L I V – *Lexikon der indogermanischen Verben*, unter Leitung von H. Rix, Wiesbaden, 1998.
M a ž i u l i s – V. Mažiulis, *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*, I (A–H), II (I–K), III (L–P), IV (R–Z), Vilnius, 1988, 1993, 1996, 1997.
M E – K. Mülenbacha *Latviešu valodas vārdnīca, redīgējis, papildinājis, turpinājis* (/nobeidzis – IV) J. Endzelīns, I–IV, Rīga, 1923–1932.

N e s s. T h e s. – G. H. Nesselmann, Thesaurus Linguae Prussicae, Berlin, 1873.

P o k o r n y – J. Pokorny, Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, I–II, Bern und München, 1959–1969.

Т о п о р о в – В. Н. Топоров, Прусский язык, Москва, 1975.

V a s m e r – М. Фасмер, Этимологический словарь русского языка, I–IV, Москва, 1964–1973 (antrasis leidimas 1986–1987).

W a l d e-H o f m a n n – A. Walde, J. Hofmann, Lateinisches etymologisches Wörterbuch, I–II, Heidelberg, 1938–1954.

Audronė KAUKIENĖ

Baltistikos centras

Humanitarinių mokslų fakultetas

Klaipėdos universitetas

Herkaus Manto g. 84

LT-92294 Klaipėda

Lietuva

[audrone.kaukiene@ku.lt]